Matylda Gwoździcka-Piotrowska

Uprawnienia jednostki w procesie karnym : ochrona oskarżonego i pokrzywdzonego

Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa nr 2, 92-97

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Matylda GWOŹDZICKA-PIOTROWSKA
Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu

UPRAWNIENIA JEDNOSTKI W PROCESIE KARNYM – OCHRONA OSKARŻONEGO I POKRZYWDZONEGO

Ochrona praw jednostki wynikająca z przepisów ustawy zasadniczej

Kluczową rolę dla kształtu polskiego prawa karnego procesowego odgrywa niewątpliwie Konstytucja Rzeczpospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku[1] (dalej: Konstytucja RP, ustawa zasadnicza), jako ustawa zajmująca naczelne miejsce wśród innych aktów prawnych, a w szczególności jej przepisy zawarte w rozdziałach: II (Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela), III (Źródła prawa) i VIII (Sądy i Trybunały). Przepisy te spełniają dwie zasadnicze funkcje. Pierwszą jest „wyznaczenie granic działania legislacyjnego w czasie normowania ustawowego i podustawowego sfery [...] procesu karnego oraz funkcjonowania organów powołanych do utrzymania porządku publicznego".[2] W rozdziale II pt: „Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela" zawarte zostały elementarne zasady prawa karnego materialnego i procesowego, mające największy wpływ na pozycję jednostki w procesie. Na gruncie Konstytucji RP wyróżnić można:

- zasadę nullum crimen sine lege poenali anteriori;
- („Odpowiedzialności karnej podlega tylko ten, kto dopuścił się czynu zabronionego pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia. Zasada ta nie stoi na przeszkodzie ukaraniu za czyn, który w czasie jego popełnienia stanowił przestępstwo w myśl prawa międzynarodowego");[3]
- prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania;
- (możliwość wyboru obrońcy);[4]
- zasadę „domniemania niewinności" oskarżonego (każdego uważa się za niewinnego, dopóki jego wina nie zostanie stwierdzona prawomocnym wyrokiem sądu").[5]

Konstytucyjną rangę uzyskało, wyinterpretowane w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, prawo do sądu a pojmowane jako:

- „prawo każdego człowieka do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia jego sprawy, bez uzasadnionej zwłoki, przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd";[6]
- zasada jawności procesu, zawarta w Konstytucji w art. 77, która gwarantuje prawo każdego do dochodzenia naruszonych praw i wolności na drodze sądowej wraz z prawem o wynagrodzenia szkody," jaka została wyrządzona przez niezgodne z prawem działanie organu władzy publicznej." Po-

[1] Konstytucja Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U.97 nr 78 poz. 483.
[2] S. Waltoś: *Wprowadzenie do Kodeksu postępowania karnego*. Warszawa 1997, s. 2, S. Waltoś: *Proces karny. Zarys systemu*. Warszawa 2005, s. 236–23
[3] art. 41 ust.1 Konstytucji RP
[4] Ibidem, art. 42 ust.2
[5] Ibidem, ust.3
[6] Ibidem, art.45 ust.1

wyższe uregulowania łączą się ściśle z przepisem art. ustawy zasadniczej, zawierającym nową formułę zasady równości wobec prawa, zgodnie z którą: „Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne". W art. 44 Konstytucji wyrażona została także zasada zakazu przedawniania niektórych przestępstw.

Jako „środek ochrony wolności i praw" traktowane jest prawo każdej ze stron do „zaskarżania orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji",[7] a w przepisie kolejnym przewidziano także „prawo do indywidualnej skargi konstytucyjnej". Zgodnie z przepisem art. 80 Konstytucji „każdy ma prawo do wystąpienia, na zasadach określonych w ustawie, do Rzecznika Praw Obywatelskich, z wnioskiem o pomoc w ochronie swoich wolności lub praw naruszonych przez organy władzy publicznej". Rzecznik Praw Obywatelskich: „stoi na straży wolności i praw człowieka i obywatela określonych w Konstytucji oraz w innych aktach normatywnych", jest więc niejako konstytucyjnym gwarantem poszanowania praw człowieka i obywatela. W świetle przepisu art.8 ust. 2 Konstytucji przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio (a więc to tzw. przepisy self-executing, samowykonalne, bez potrzeby wydania dalszych przepisów precyzujących czy uzupełniających), chyba, że Konstytucja stanowi inaczej.

Ponadto, postępowanie sądowe musi być co najmniej dwuinstancyjne.[8] Mając na uwadze przytoczone wyżej gwarancje, a w szczególności prawo każdego człowieka do sądu jak i podstawową zasadę poszanowania godności jako „źródła wolności i praw człowieka i obywatela" można stwierdzić, że przepisy Konstytucji potwierdzają obecność naszego kraju w międzynarodowym systemie ochrony praw człowieka. Przepisy Konstytucji mają zasadnicze znaczenie podczas stosowania prawa karnego procesowego.

Uprawnienia oskarżonego i pokrzywdzonego w polskim procesie karnym

Sytuacja oskarżonego w procesie karnym określona jest sekwencja jego prawi obowiązków. Najważniejszym prawem oskarżonego jest prawo do brony, wynikające wspomnianej z gwarancji konstytucyjnej i przepisów Kodeksu postępowania karnego (dalej: K.p.k., Kodeks).[9] To całokształt czynności procesowych, mających na celu wykazanie niewinności, lub zmierzających do ograniczenia lub złagodzenia odpowiedzialności oskarżonego. Obrona w sensie materialnym to czynności sądu i organów ścigania oraz samego oskarżonego, które zmierzają do wykazania okoliczności łagodzących i do całkowitego lub częściowego obalenia oskarżenia. Prawu temu służą różne gwarancje i zasady procesowe, także wspomniana „zasada domniemania niewinności" – *nemo se ipsum accusare tenetur* lub możliwość zaskarżania orzeczeń oraz zakaz *reformationis in peius* (tj. zakaz pogarszania sytuacji oskarżonego w procesie, gdy wyrok zaskarżono wyłącznie na jego korzyść).

Ciężarem wykrycia prawdy materialnej i udowodnienia winy obarczone zostały organy procesowe, a oskarżony (podejrzany) wolny jest od prawnego obowiązku udzielania w jakikolwiek sposób aktywnej pomocy organom procesowym służącym

[7] Ibidem, art. 78

[8] Ibidem, art. 176 ust.1

[9] Ibidem, art. 45 ust.1oraz art. 6 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego , Dz. U. nr 89 poz. 555

udowodnieniu okoliczności dla niego niekorzystnych.[10] Nie powinno się zatem zmuszać oskarżonego do czynności świadczących przeciwko niemu. Obrona formalna oparta jest na prawie do korzystania z pomocy obrońcy i prawie wyboru obrońcy. Fakt posiadania obrońcy nie wyłącza jednak oskarżonego jako pełnoprawnej strony procesu. Oskarżony może mieć jednocześnie nie więcej niż trzech obrońców.[11]

W myśl przepisu K.p.k. oskarżony, który nie ma obrońcy z wyboru może żądać, aby mu wyznaczono obrońcę z urzędu, jeśli wykażę, że nie jest w stanie bez uszczerbku dla koniecznego utrzymania siebie i swojej rodziny ponieść kosztów obrony („prawo ubogich", art. 78 K.p.k.). Obrońcę musi mieć w polskim postępowaniu karnym oskarżony, jeśli: jest głuchy, niemy, niewidomy, jest nieletni, zachodzi uzasadniona wątpliwość co do jego poczytalności – nie włada językiem polskim;[12] a także, gdy sąd uzna to za niezbędne ze względu na okoliczności utrudniające obronę. Oskarżony musi także posiadać obrońcę w postępowaniu przed sądem okręgowym jako sądem pierwszej instancji, jeśli zarzucono mu zbrodnię lub gdy pozbawiono go wolności. Tu udział obrońcy w rozprawie głównej jest obowiązkowy, a w rozprawie apelacyjnej kasacyjnej, jeżeli prezes sądu lub sąd uzna to za konieczne. Rozpoznanie sprawy bez obrońcy na rozprawie stanowi bezwzględną przyczynę odwoławczą. Jednym ze składników obrony formalnej jest prawo oskarżonego do porozumiewania się ze swym obrońcą podczas nieobecności innych osób oraz prawo do korespondencji.[13] Tylko w postępowaniu przygotowawczym gwarancja ta ulega ograniczeniu, gdyż prokurator udzielając zezwolenia może zastrzec, że będzie przy tym obecny on lub osoba przez niego upoważniona.

- *Prawo do milczenia* – przejaw zasady *nemo se ipsum accusare tenetur,* jedno z podstawowych uprawnień oskarżonego w procesie karnym. Zgodnie z przepisem art. 175 § 1 Kodeksu oskarżony może bez podania powodów nie odpowiedzieć na pytania, lub w ogóle odmówić składania zeznań. Odmowa składania wyjaśnień przez oskarżonego w jakimkolwiek stadium procesu nie pozbawia ważności wyjaśnień złożonych przez niego poprzednio, będą one mogły być odczytane na rozprawie.[14]
- Milczenie nie może być traktowane jak przyznanie się do przedstawionych zarzutów. Organy procesowe mają obowiązek pouczyć oskarżonego o uprawnieniach wynikających z cytowanego wyżej przepisu, a obowiązek ten wynika z samego Kodeksu (art.16 § 2) i zasad prowadzenia „uczciwego procesu". Z prawem do milczenia naturalnie łączy się prawo do swobodnej wypowiedzi.[15]
- Wypowiedź oskarżonego ma być „nieskrępowana, bez wywierania nacisku na wolę i stan jego świadomości".[16] T. Taras uważa, iż zakaz zmuszania oskarżonego do składania wyjaśnień powinien być w ustawodawstwie pro-

[10] Ibidem, art.74 § 1 K.p.k.
[11] Ibidem, art.77
[12] Ibidem, art. 79
[13] Ibidem, art.73 § 1
[14] Ibidem, art.334 §1
[15] Ibidem, art. 171§1
[16] S. Waltoś, op.cit., s. 28

cesowym wyraźnie sformułowany.[17]Ponadto oskarżony w postępowaniu przygotowawczym i sądowym ma prawo do:

- przedstawienia mu zarzutów i uzasadnienia tego postanowienia;
- brania udziału w czynnościach śledczych i dochodzeniowych (w tym w szczególności w tzw. czynnościach niepowtarzalnych;[18]
- zapoznania się z materiałem postępowania przygotowawczego i zaskarżania decyzji wydawanej w jego toku;
- zawiadamiania go o terminach czynności procesowych;
- prawo do przeglądania akt;[19]
- prawo do zgłaszania dowodów;
- prawo do bezpośredniego zadawania pytań na rozprawie;
- zabierania głosu (prawo do „ostatniego słowa", poprzedzającego naradę sadową);[20]
- zaskarżania orzeczeń sądu dla niego niekorzystnych i w tym prawo do pisemnych motywów wyroku;
- wydania na żądanie bezpłatnego uwierzytelnionego odpisu każdego orzeczenia;
- w postępowaniu przygotowawczym oskarżonemu lub jego obrońcy na żądanie – umożliwienie w toku przesłuchania złożenie wyjaśnień na piśmie;
- zadawania pytań osobom przesłuchiwanym oraz składania wyjaśnień co do każdego dowodu,[21] jak i prawo obecności we wszystkich czynnościach postępowania dowodowego;[22]
- oskarżonemu, który nie włada językiem polskim należy;
- przed udzieleniem głosu przetłumaczyć przynajmniej skrót przemówień.[23]

W razie niesłusznego skazania przysługują oskarżonemu odszkodowanie za poniesiona szkodę oraz zadośćuczynienie za doznana krzywdę.[24]

Oskarżony nie jest przedmiotem badania, ale pełnoprawnym uczestnikiem procesu, ma prawa i obowiązki. Niezmiernie istotne jest ustalenie jego stosunków rodzinnych, właściwości charakteru, warunków osobistych, sposobu życia.

Proces karny przechodzi przez wiele etapów. W stadiach tych pokrzywdzonemu przysługują określone prawa. W postępowaniu przygotowawczym uprawnienia pokrzywdzonego są ograniczone. Pokrzywdzonemu przysługuje zażalenie na postanowienie o odmowie wszczęcia śledztwa lub dochodzenia, „a stronom na postanowienie o jego umorzeniu".[25] Przysługuje mu także prawo przeglądania akt sprawy sądowej, ma też możność sporządzania z nich odpisów.[26] O tych uprawnieniach należy pokrzywdzonego pouczyć. Pokrzywdzony i jego pełnomocnik mogą składać wnioski o dokonanie czynności w toku postępowania przygotowawcze-

[17] T. Taras: *Badania oskarżonego w celach dowodowych w rozumieniu nowego kodeksu*. NP. 1970 nr 5
[18] Op.cit., art. 316-317 K.p.k.
[19] Ibidem, art. 156
[20] Ibidem, art. 367§2
[21] Ibidem, art. 368§2
[22] Ibidem, art. 390§1
[23] Ibidem, art. 407
[24] Ibidem, art. 552
[25] Ibidem, art. 306§1
[26] Ibidem, art. 156§1

go.[27] Jeśli czynności dochodzeniowej lub śledczej nie będzie można powtórzyć na rozprawie, należy pokrzywdzonego i jego przedstawiciela ustawowego dopuścić do udziału w czynnościach, chyba, że zachodzi niebezpieczeństwo utraty lub zniekształcenia dowodu w razie zwłok.[28] Pokrzywdzonego, jego przedstawiciela ustawowego i pełnomocnika należy na ich żądanie dopuścić do innych czynności śledczych lub dochodzeniowych,[29] ale w tym przypadku prokurator może temu żądaniu odmówić ze względu na interes śledztwa lub dochodzenia (w drodze specjalnego postanowienia). Osoba pokrzywdzona może także złożyć zażalenie co do dowodów rzeczowych,[30] a w razie warunkowego umorzenia postępowania w stadium śledztwa lub dochodzenia przysługuje jej zażalenie do sądu. Oskarżyciel publiczny zawiadamia pokrzywdzonego o przesłaniu aktu oskarżenia do sądu.

We wstępnej fazie postępowania sądowego (po wniesieniu przez prokuratora oskarżenia, a przed uzyskaniem przez pokrzywdzonego statusu oskarżyciela posiłkowego lub powoda cywilnego) pokrzywdzony ma wąskie uprawnienia. Może on zaskarżyć postanowienie o warunkowym umorzeniu postępowania, złożyć zażalenie na towarzyszące temu umorzeniu rozstrzygnięcie o zabezpieczeniu dowodów na wypadek późniejszego podjęcia postępowania. Może przeglądać akta sprawy i sporządzać z nich odpisy, ma prawo głosu. Jeśli na tym etapie postępowania nie jest już strona procesu, musi uzyskać status oskarżyciela posiłkowego lub powoda cywilnego, gdyż np. akta sprawy mogą być udostępniane tylko stronom. Na rozprawie głównej (wyjątkowo na apelacyjnej) pokrzywdzony może wystąpić do sądu o nadanie wyrokowi klauzuli wykonalności, w zakresie, w jakim wyrok „określa skonkretyzowany obowiązek naprawienia wyrządzonej mu szkody", choćby nie brał udziału w procesie jako powód cywilny. Jako stronie, przysługuje mu od wyroku I instancji, apelacja.[31] Pokrzywdzony jako strona oraz jego pełnomocnik mają prawo wziąć udział w posiedzeniu sądu odwoławczego rozpoznającego zażalenie na postanowienie kończące postępowanie.[32] Jeśli pokrzywdzony jest małoletni lub całkowicie albo częściowo ubezwłasnowolniony, jego prawa wykonuje przedstawiciel ustawowy albo osoby, pod której stałą pieczą pozostaje. W razie śmierci pokrzywdzonego prawa, które mu przysługują, mogą wykonywać osoby najbliższe, a w przypadku ich braku lub ich nie ujawnienia – prokurator. Sytuacja pokrzywdzonego nie została wyczerpująco uregulowana w przepisach prawa międzynarodowego. Jedynie praktyka sądów oraz interpretacja rozszerzająca przepisów określają jego status. Dokumenty prawa międzynarodowego nieściśle określają sytuację pokrzywdzonego, w przeciwieństwie do praw osoby oskarżonej które są jasno sformułowane. Związane jest to z ciągłym dążeniem do zapewnienia oskarżonemu jak najlepszej ochrony w trakcie procesu o międzynarodowym charakterze.

Zgodnie z regulacjami Międzynarodowego Paktu Praw Politycznych i Obywatelskich oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka pokrzywdzony ma prawa dochodzenia swych praw przed sądami i trybunałami (art.14 Międzynarodowego

[27] Ibidem, art. 315§1
[28] Ibidem, art. 316§1
[29] Ibidem, art. 317§1
[30] Ibidem, art. 323§1
[31] Ibidem, art. 444
[32] Ibidem, art. 464§1

Paktu Praw Politycznych i Obywatelskich,[33] art.6 Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i odstawowych wolności),[34] na zasadzie kontradyktoryjnego postępowania, uwzględniającego zasadę równości broni (*equality if arms*) stron w procesie. Postępowanie ma toczyć się przed niezawisłym i bezstronnym sądem, a dotyczyć ma praw pokrzywdzonego zarówno w aspekcie cywilnym, jak i karnym. Na zasadzie analogii, uznając, że pewne regulacje odnoszą się bez wątpienia do sytuacji, w której znajduje się pokrzywdzony, można stwierdzić, iż ma on z pewnością prawo do otrzymywania informacji o stadium postępowania, do rozprawy bez uzasadnionej zwłoki, prawo przeglądania dokumentów (choć w ogóle brak takiego zapisu). Sporna jest kwestia przyznania pokrzywdzonemu bezpłatnej pomocy tłumacza.

Wydaje się jednak, że spór dotyczący prawa cywilnego musi mieć wyraźne podstawy w prawie krajowym, musi być rzeczywisty, a wynik postępowania karnego będzie dla niego jednoznacznie rozstrzygający.[35]

Należy podkreślić, że trudno porównywać konkretnie ujęte prawa zawarte w polskim Kodeksie karnym z wciąż kształtującymi się trendami orzecznictwa ponadnarodowych trybunałów.

---

[33] *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* z dnia 19 grudnia 1966 roku, Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167

[34] *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* z dnia 4 listopada 1950r., t.j. Dz. U. z 1993 r., nr 61, poz. 284 oraz Dz. U. z 1998 r. nr 147, poz. 962

[35] M.A. Nowicki: *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości*. Warszawa 1996r., s. 45